

कीर्तिस्तम्भ अभिलेखमा प्रयुक्त ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र साहित्यिक सन्दर्भ

डा. प्रेमप्रसाद चौलागाईं (उपप्रा.), त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौं

chaulagainprem999@gmail.com

सार

यो लेख कीर्तिस्तम्भ (वि.सं.१४१४) अभिलेखमा प्रयुक्त ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र साहित्यिक सन्दर्भको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । गुणात्मक प्रकृतिको यस अध्ययनमा कीर्तिस्तम्भ अभिलेखमा प्रयुक्त ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र साहित्यिक सन्दर्भको विश्लेषणका लागि सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा भाषाविद् जे. आर. फर्थ र एम.ए.के. ह्यालिडेद्वारा प्रस्तुत भाषाप्रयोगको परिस्थितिगत सन्दर्भ र संस्कृतिगत सन्दर्भलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । खस राजाहरूको ग्रीष्मकालीन राजधानीका रूपमा रहेको दुल्लूमा अवस्थित यो अभिलेख तत्कालीन बृहत् जुम्ला राज्यको ऐतिहासिक सन्दर्भको अभिव्यक्तिका दृष्टिले अत्यन्तै उल्लेख्य अभिलेख हो । यस अभिलेखमा तत्कालीन भुरेटाकुरे राजाहरूलाई पराजित गरी एकीकृत जुम्ला राज्य र सिन्जामा राजधानी बनाउन सफल नागराज, उनीभन्दा अधिका पालराजाहरू र उनीपछिका पृथ्वीमल्लसम्मका राजाहरूको नामावली दिइएकाले तत्कालीन जुम्ला राज्यको ऐतिहासिक सन्दर्भको निरूपणका दृष्टिले यो अभिलेख अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण छ । यस अभिलेखमा भएको 'ॐ स्वस्ति'को प्रयोगबाट सनातन वैदिक संस्कृतिअन्तर्गत हरेक शुभकार्यमा प्रयोग गरिने मन्त्रका अगाडि बीज मन्त्रको रूपमा ॐ को प्रयोग गर्ने सनातन वैदिक चलन र सबैको कल्याण हुनपर्छ भन्ने सांस्कृतिक सन्दर्भ र 'ॐ मणिपद्मे हुँ' बाट मानिसले सांसारिक दुःखरूपी हिलोमा जन्मे पनि त्यसबाट पूर्णतः मुक्त रही कमलसदृश बन्न सक्ने कामना लिनपर्छ र सोही अनुरूप व्यवहार पनि गर्नुपर्छ भन्ने बौद्ध संस्कृतिको उदात्त चिन्तनको अभिव्यक्ति भएकाले सांस्कृतिक सन्दर्भका दृष्टिले पनि यो अभिलेख महत्त्वपूर्ण छ । यस अभिलेखमा प्रयुक्त ऐतिहासिक विषयलाई रस, छन्द, अलङ्कार आदिले सजाई कलात्मक भाषामा रचिएकाले साहित्यिक सन्दर्भका दृष्टिले पनि यो अभिलेख महत्त्वपूर्ण छ । यसर्थ कीर्तिस्तम्भ अभिलेख तत्कालीन बृहत् जुम्ला राज्यको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र साहित्यिक सन्दर्भको अभिव्यक्तिका दृष्टिले अत्यन्तै उल्लेख्य अभिलेख हो भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अभिलेख, खारी, जाव, सिन्जा, पाठगत सन्दर्भ, बाह्य सन्दर्भ

लेखसम्बन्धी विवरण : लेख प्राप्त मिति : २०८०/०७/२०, लेख पुनरावलोकन मिति : २०८०/०९/१८, लेख स्वीकृत मिति : २०८०/०६/१४ ।

प्रकाशक : त्रि वि प्राध्यापक संघ, महेन्द्र मोरङ आदर्श बहुमुखी क्याम्पस, विराटनगर, एकाइ समिति ।

विषयपरिचय

अभिलेख भन्नाले सुनतामाका पातामा वा ढुङ्गा आदिमा कुनै महत्त्वको विषय लेखिएको वा विविध महत्त्वको सामग्री भएको प्राचीन लेख भन्ने बुझिन्छ । दैलेख जिल्लाको दुल्लूमा रहेको कीर्तिस्तम्भ शिलाभिलेख पनि महत्त्वपूर्ण विषयहरू उल्लेख भएको शिलालेख हो । यो अभिलेख तत्कालीन बृहत् जुम्ला राज्यका राजा पृथ्वी मल्ल (१३९५-१४१५) ले स्थापना गराएको कीर्तिस्तम्भ शिलाभिलेख (शाके १२७९/वि.सं १४१४) हो । यो अभिलेख राजा पृथ्वी मल्लले आफ्ना पुर्खाको कीर्ति र योगदानलाई अभिलेखीकरण गर्ने उद्देश्यले स्थापना गराएका हुन् । सुरुमा रञ्जना लिपि र त्यसपछि प्राचीन देवनागरी लिपिको प्रयोग गरिएको यस अभिलेखमा 'ॐ मणिपद्मे हुम्' र 'ॐ स्वस्ति'राजा पृथ्वीमल्लको प्रशस्तिबाहेक २४ ओटा श्लोक छन् । यस अभिलेखको उतार र नेपालीमा अनुवाद भए पनि भाषाविद् एम.ए.के. ह्यालिडेद्वारा प्रस्तावित भाषाप्रयोगका परिस्थितिगत सन्दर्भ र संस्कृतिगत सन्दर्भका आधारमा यसअभिलेखमा प्रयुक्त ऐतिहासिक,

सांस्कृतिक र साहित्यिक सन्दर्भको अध्ययन भएको छैन । भाषाविद् ह्यालिडेका अनुसार सन्दर्भ र भाषा अन्योन्याश्रित रूपमा सम्बन्धित हुने भएकाले भाषिक संरचनाका आधारमा पाठगत सन्दर्भका साथै ऐतिहासिक, सामाजिक सांस्कृतिक, राजनीतिकलगायतका विविध बाह्य सन्दर्भको निर्व्यौल गर्न सकिन्छ । यसर्थ भाषाविद् ह्यालिडेले प्रस्ताव गरेका परिस्थितिगत सन्दर्भ र संस्कृतिगत सन्दर्भका सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा कीर्तिस्तम्भ अभिलेखमा प्रयुक्त भाषिक संरचनाका आधारमा त्यसमा अभिव्यक्त ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र साहित्यिक सन्दर्भको विश्लेषण गर्न सकिने भएकाले प्रस्तुत लेख उक्त अभिलेखमा केकस्ता ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र साहित्यिक सन्दर्भहरू व्यक्त भएका छन् भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधानमा केन्द्रित छ ।

अध्ययनविधि

गुणात्मक प्रकृतिको प्रस्तुत अध्ययनमा पुस्तकालय कार्यबाट प्राथमिक र द्वितीयक दुवै किसिमका सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । कीर्तिस्तम्भ अभिलेख प्रस्तुत अध्ययनको प्राथमिक सामग्री हो भने परिस्थितिगत र संस्कृतिगत सन्दर्भको सैद्धान्तिक अवधारणासँग सम्बद्ध सामग्री द्वितीयक सामग्री हुन् । कीर्तिस्तम्भ अभिलेखको योगी (२०१२), टुची (सन् १९५६), इतिहास संशोधन मण्डाल (२०२२) र जोशी (२०२८) ले उतार गरी प्रकाशन गरेका छन् । प्रस्तुत लेखमा अभिलेखको अध्ययनका लागि यिनै उतारलाई आधार बनाइएको छ । सन्दर्भको विश्लेषणका लागि भाषाविद् फर्थ र ह्यालिडेका परिस्थितिगत सन्दर्भ र संस्कृतिगत सन्दर्भका सैद्धान्तिक मान्यतालाई आधार बनाइएको छ । प्रस्तुत लेखमा परिस्थितिगत/पाठगत र संस्कृतिगत सन्दर्भका मान्यताका आधारमा निगमनात्मक विधिको अनुसरण गरी कीर्तिस्तम्भ अभिलेखमा प्रयुक्त भाषिक संरचनाका माध्यमबाट ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र साहित्यिक सन्दर्भको विश्लेषण गरी सामान्यीकरण गरिएको छ ।

सन्दर्भ

सन्दर्भ भनेको प्रसङ्ग हो भने उक्त प्रसङ्गमा आएका भाव वा विचारलाई व्यक्त गर्ने माध्यम भाषा हो । भाषाको प्रयोग निश्चित सन्दर्भमा हुन्छ, सन्दर्भबिनाको भाषाप्रयोग औचित्यहीन हुन्छ । कुनै पनि वक्ता/लेखकले भाषाका माध्यमबाट सन्दर्भकै सम्प्रेषण गरेको हुन्छ । सन्दर्भअनुसार भाषाको प्रयोग हुने र भाषाले सन्दर्भको निर्व्यौल गर्न सघाउने भएकाले यी दुईका बिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ । ‘विनाप्रसङ्गको कुरा नगर है’ भन्ने कथनले पनि सन्दर्भ र भाषाको अन्योन्याश्रित सम्बन्धलाई स्पष्ट पारेको छ । भाषाविद् ह्यालिडेले सन्दर्भलाई सङ्केत गर्न ‘परिस्थितिको सन्दर्भ (context of situation) पदावलीको प्रयोग गरेका छन् । यस पदावलीको प्रयोग मानवशास्त्री मेलिनोबस्कीले गरेका हुन् । पछि यही पदावलीलाई फर्थले भाषाविज्ञानमा प्रयोग गरे (ह्यालिडे र हसन, सन् १९९१, पृ.६) । ह्यालिडेले पनि आफ्ना गुरु फर्थकै मान्यताको अनुसरण गरी परिस्थितिगत सन्दर्भको व्याख्या गरेका छन् । ह्यालिडेले सन्दर्भलाई परिस्थितिअनुसार निर्धारित हुने अर्थका रूपमा लिएका छन् (क्रिस्टल, सन् २००३, पृ. १०४) । ह्यालिडेका अनुसार परिस्थिति व्यापक र तात्कालिक गरी दुई किसिमको हुन्छ । तात्कालिक परिस्थिति भनेको भाषाप्रयोग गर्दाको परिस्थिति हो भने व्यापक परिस्थिति भनेको सांस्कृतिक, राजनीतिक, शैक्षिक, आर्थिक आदि समाजमा हुने विभिन्न गतिविधिको समष्टि रूप हो । व्यापक परिस्थितिअन्तर्गत आउने सबै गतिविधिलाई समेट्ने ह्यालिडेले संस्कृतिगत सन्दर्भ (context of Culture) पदावलीको प्रयोग गरेका छन् । संस्कृतिगत सन्दर्भअन्तर्गत सामाजिक गतिविधि, ऐतिहासिक र राजनीतिक घटनाहरू समाविष्ट हुन्छन् । यसैले संस्कृतिगत सन्दर्भ भनेको व्यापक परिस्थिति भएकाले यसलाई बाह्य सन्दर्भ पनि भन्न सकिन्छ । कुनै पनि वक्ताले यिनै व्यापक परिस्थितिबाट भाषाप्रयोगका लागि निश्चित सन्दर्भको चयन गर्दछ । यही नै तात्कालिक परिस्थिति हो । यसैलाई ह्यालिडेले परिस्थितिगत सन्दर्भ भनेका हुन् । पाठमा सहभागी, तिनीहरूले गरेका कार्यव्यापारबाट अवधारणात्मक अर्थका माध्यमबाट सोझै व्यक्त हुने भएकाले परिस्थितिगत सन्दर्भलाई पाठगत सन्दर्भ पनि भन्न सकिन्छ । यसैले कुनै पनि पाठमा प्रयुक्त अवधारणात्मक अर्थ (कोशीय र व्याकरणिक अर्थको समष्टि) पाठगत सन्दर्भ हो भने त्यसपछि

अभिव्यञ्जित हुने व्यङ्ग्यार्थ चाहिँ सांस्कृतिक सन्दर्भ हो । यसैले सांस्कृतिक सन्दर्भलाई बाह्य सन्दर्भ/व्यापक सन्दर्भ पनि भनिएको हो । यसर्थ पाठमा प्रयुक्त भाषा र सन्दर्भबिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

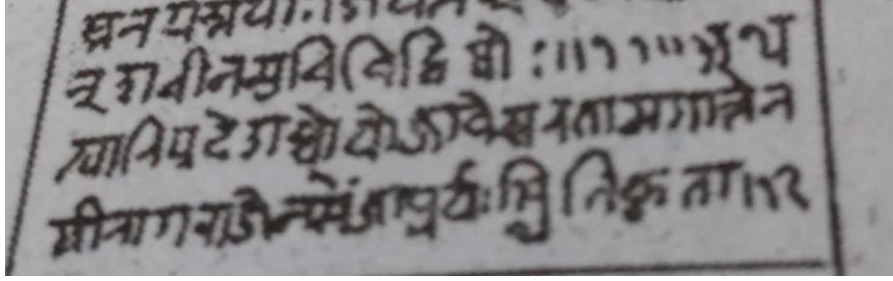
भाषाको प्रयोगका लागि सहभागी (वक्ता र श्रोता), विषय र माध्यमको आवश्यकता पर्ने भएकाले ह्यालिडेले परिस्थितिगत सन्दर्भलाई क्षेत्र, सहभागी र पद्धति गरी तीन आयाममा वर्गीकरण गरेर व्याख्या गरेका छन् (ह्यालिडे र हसन, सन् १९९१, पृ.१२) । ह्यालिडेका अनुसार क्षेत्र भनेको विषय हो । राजनैतिक, सामाजिक र प्राकृतिक घटनासँग सम्बद्ध विविध इतिवृत्त, दैनन्दिन जीवनका सुखदुःखका अनभूति, चिन्तन र व्यक्तिविशेषका जीवनपद्धतिका विविध विषयहरू क्षेत्रान्तर्गत पर्दछन् । विषयअनुसार भाषिक प्रयोगमा विविधता हुन्छ भन्ने कुरा यसअन्तर्गत पर्दछ । सहभागी भन्नाले वक्ता श्रोताका बिचको सम्बन्ध हो । वक्ता र श्रोताबिचको सम्बन्धका कारण पनि भाषिक प्रयोगमा भिन्नता हुने गर्दछ । व्यापारी र क्रेता, शिक्षक र विद्यार्थीका बिचको भाषिक प्रयोगमा भिन्नता हुनुमा सहभागीगत सम्बन्धकै भूमिका रहेको हुन्छ । पद्धतिअन्तर्गत भाषाका कथ्य र लेख्य संरचनाहरू पर्दछन् ।

‘भाषाका कथ्य लेख्य संरचना’ पदावलीले कथ्य र लेख्य दुवै रूपमा रहेका विचारसम्प्रेषणका पूर्ण एकाइलाई बुझाएको छ । विचारसम्प्रेषणका दृष्टिले भाषाको पूर्ण एकाइ भनेको वाक्य हो । यसैले ध्वनि, वर्ण, रूप, शब्द, पद, पदावली र वाक्यको समष्टि नै भाषिक संरचना हो । भाषाका यी एकाइमध्ये ध्वनि र वर्ण चाहिँ संरचक मात्र हुन् भने रूपदेखि वाक्यसम्मका एकाइहरू चाहिँ संरचना पनि हुन् र संरचक दुबै हुन् । वर्णका सन्दर्भमा भन्दा रूप संरचना हो किनभने वर्णको संयोजनबाट रूपको संरचना बन्दछ भने शब्दको सन्दर्भमा भन्दा रूप संरचक हो किनभने रूप रूपको संयोजन भएपछि शब्द बन्दछ । कतिपय स्थितिमा एउटै रूपले पनि शब्द र वाक्यको काम गरेको हुन्छ । त्यस्ता शब्दको अर्थ के हो ? भन्ने कुरा परिस्थितिगत सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ (रिचर्डस र अन्य, सन् पृ.१९९९, पृ.८२) । खतरा मूल शब्द भएकाले रूपहो । निश्चित सन्दर्भमा आउँदा यसले वाक्यको पनि काम गर्छ । शब्दकोशमा रहेको ‘खतरा’ शब्द (सन्दर्भहीनताको अवस्था भएकाले शब्द मात्र)ले कुनै पनि वाक्यात्मक कार्य गर्दैन वा शब्दकोशमा निर्धारित अर्थ मात्र हुन्छ तर त्यही ‘खतरा’ शब्द विद्युत्तार जडान गरिएको खम्बामा आएको छ भने त्यसले खम्बामा छुनु हुँदैन अन्यथा छुने व्यक्तिको मृत्यु पनि हुन सक्छ भन्ने मृत्युरूप सामाजिक सन्दर्भलाई सङ्केत गरेको हुन्छ । यसरी भाषिक संरचनाबाट प्राप्त हुने कोशीय अर्थ सन्दर्भबाट निर्धारित हुन्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यसैले भाषा संरचना हो भने ध्वनि, रूप आदि अन्य एकाइ यसका संरचक हुन् । लघुतम अर्थयुक्त एकाइ रूप (नाइडा, सन् १९४९, पृ.६) भएकाले र रूपबाट नै अर्थयुक्त भाषिक संरचनाको स्वरूप प्राप्त हुने भएकाले भाषिक संरचना र तिनले वहन गर्ने अर्थको अध्ययनका लागि रूप/मूलशब्ददेखि वाक्यसम्मका एकाइलाई आधार बनाउनुपर्ने हुन्छ । भाषिक संरचनामा आउने तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्द, लेख्य चिह्न, विभक्ति र वचनबोधक प्रत्ययको प्रयोगका आधारमा पनि परिस्थितिगत सन्दर्भ, वक्ता, श्रोता र विषयको निक्क्यौलमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ । यसर्थ सन्दर्भ र भाषा अन्योन्याश्रित घटक हुन् । भाषाप्रयोगबाट सन्दर्भको निक्क्यौल गर्न सकिन्छ भने सन्दर्भबाट भाषिक संरचनाको निरूपण पनि गर्न सकिन्छ ।

कीर्तिस्तम्भ अभिलेखमा प्रयुक्त ऐतिहासिक सन्दर्भ

सैद्धान्तिक आधारमा उल्लेख भएअनुसार नेपाल र यहाँका विभिन्न प्रदेश, अञ्चल र जिल्लाको ऐतिहासिक सन्दर्भको बोध गर्न प्राचीन अभिलेखकै आधार लिनुपर्ने हुन्छ । कीर्तिस्तम्भ अभिलेखले पनि तत्कालीन बृहत् जुम्ला राज्यको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरेको छ । यो अभिलेख पृथ्वी मल्ल (१३९५-१४१५) को कीर्तिस्तम्भ शिलाभिलेख (शाके १२७९/वि.सं १४१४) हो । यो अभिलेख राजा पृथ्वी मल्लले आफ्ना वंशजको कीर्ति र योगदानलाई अभिलेखीकरण गर्ने उद्देश्यले स्थापना गराएका हुन् । यस अभिलेखको अग्रभाग र पृष्ठभागमा गरी २४ओटा श्लोक छन् । ती चौबिसमध्ये अग्रभागमा रहेका १२ श्लोकमध्ये अन्तिम १२ औँ श्लोक ऐतिहासिक सन्दर्भका दृष्टिले निकै महत्त्वपूर्ण भएकाले

यहाँ यस श्लोकका आधारमा तत्कालीन बृहत् जुम्ला राज्यको ऐतिहासिक सन्दर्भको निरूपण गरिन्छ । अभिलेखमा उल्लेख भएको १२ औं श्लोक यसप्रकार छ :

पृथ्वी मल्लको कीर्तिस्तम्भ अभिलेखको १२ औं श्लोक (स्रोत : जोशी, २०७८, पृ.२३) कीर्तिस्तम्भको उपर्युक्त श्लोकको ‘संजापुर्यां स्थितिः कृता’ यस अंशमा दुईओटा त्रुटि छन् । उपर्युक्त श्लोकको शुद्ध रूप हुन्छ :

अथ खारीप्रदेशस्थो यो जावेश्वरतामगात्
तेन श्रीनागराजेन संजापुर्यां स्थितिः कृता ।

अर्थ– यसपछि खारी प्रदेशका राजा, जो जाव प्रदेशको शासकको भूमिकामा पुगे (राजा बने) । तिनै नागराजले संजा (सिन्जा) नगरमा स्थिति (राजधानी) बसाले ।

यस श्लोकमा प्रयुक्त ‘यसपछि खारी प्रदेशका राजा, जाव प्रदेशको शासकको भूमिकामा पुगे (राजा बने)’ अंशले नागराजभन्दा अघि जुम्लामा अरू नै राजा थिए भन्ने सङ्केत गरेको छ भने श्लोकमा आएका ‘खारी, ‘जावेश्वरताम्’ (जाव+ईश्वरताम्) र ‘संजापुर्याम्’ अंशले खारी, जाव र सिन्जा गरी तीनओटा भौगोलिक स्थानको सङ्केत गरेका छन् । श्लोकमा प्रयुक्त ‘जावेश्वरताम्’पदको संस्कृतमा व्युत्पत्ति र त्यसअनुसार निस्कने अर्थ यसप्रकार हुन्छ : ‘जावस्य ईश्वरः जावेश्वरः तस्य कर्म वा भावः जावेश्वरता, ताम् जावेश्वरताम्’ अर्थात् जाव प्रदेशका शासकको कर्म वा भूमिका । यस्तै ‘तिनै नागराजले संजा (सिन्जा) नगरमा स्थिति (राजधानी) बसाले’भन्ने अंशले नागराजले बसालेको स्थितिले कहिलेसम्म निरन्तरता पायो भन्ने कुराको सङ्केत गरेको छ । यसैले यस श्लोकले जुम्लामा नागराजभन्दा पूर्ववर्ती राजा, नागराजको समयमा खारी, जाव र सिन्जाको भौगोलिक स्थिति र नागराजका उत्तराधिकारीहरू गरी तीनओटा महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक सन्दर्भको उठान गरेको छ ।

(क) नागराजभन्दा अधिका राजाहरू

जुम्लामा नागराजभन्दा अघि राजा को थिए ?’ भन्ने प्रश्नको उत्तर उपर्युक्त श्लोककै पूर्ववर्ती श्लोक (सङ्ख्या १–११) ले दिएका छन् । स्तम्भको अग्रभागमा रहेका ११ श्लोकले आदित्यवंशी पाल राजाहरूको वर्णन गरेका छन् । यी श्लोकअनुसार नागराजभन्दा अघि पालवंशी राजाहरू थिए । ती हुन्– १.आदिपाल, २.अमरपाल, ३.जयपाल (प्रथम) ४. विजयपाल, ५. श्रीवीरपाल. ६.विक्रमपाल, ७.श्रीपाल, ८.धीरपाल, ९.सोमपाल, १०.सूर्यपाल ११.समुद्रपाल, १२.सुखपाल, १३.गृहपाल, १४.वरगजमहीपाल १५.विश्वपाल, १६.जीवपाल, १७.सरल पाल १८. जयपाल (द्वितीय) १९.पुण्यमल्ल २०.श्रीमल्ल (पुण्यमल्ल र शकुनमालाका जेठा छोरा) । अभिलेखको फोटोमा रहेका केही अक्षर पढ्न नसकिएकाले यी नाम उतार्नका लागि टुची (सन् १९५६, पृ.४६–५०), अधिकारी (२०६१, पृ. १३) र जोशी (२०७८, पृ.२३) को सहयोग लिइएको छ । नागराजले जुम्ला राज्यको राजधानी सिन्जा बनाएपछि राजाका रूपमा रहेका पालहरू सामन्त (शक्तिशाली राजालाई कर बुझाउने सानो राजा) का रूपमा रहन थालेको देखिन्छ । पालहरू पूर्वराजा भएकैले उनीहरू र खस

राजपरिवारबिच वैवाहिक सम्बन्ध जोडिने गरेको थियो । पुण्यमल्लको विवाह खस राजकुमारी शकुनमालासँग भएको तथ्य कीर्तिस्तम्भ अभिलेखबाटै स्पष्ट भएको छ ।

पालहरू तत्कालीन जुम्लामा नागराजभन्दा अधिका राजा थिए भन्ने कुरो कीर्तिस्तम्भ अभिलेखबाहेक दामुपालको अभिलेख अर्को प्रमाणका रूपमा देखा पर्छ । यस अभिलेखलाई मोहनप्रसाद खनाल (२०७०, पृ.७६) ले चाहिँ सउपाल (सोमपाल) को अभिलेख भनेका छन् । यो अभिलेख निकै प्राचीन भएकाले यसमा कुँदिएका अक्षर स्पष्ट छैनन् । त्यसैले सम्बद्ध स्थलमै पुगेका इतिहासविद्हरूले पनि फरक फरक किसिमले यसको उतार गरेका छन्, जस्तै :

१. ओं स्वस्ति श्री शाके हु ...त...(व) सुपालसुपात्र...ि... स्थि रस्तम्भः ॥ केल्लु अ ....डको भाइ ॥ राज पाल उ (ओं)ड भाइ ३.... (योगी, २०१३, पृ.२२३-२४)

२. : ॐ.....मणिपद्मे हुँ .... दामुपाल भूपाल रेख(ष) भई
किष्णु (किह्लु) अडैको भाइ, सउपाल अडै सा(के) १०३ ।

(यात्री, २०३९, पृ.३ परिशिष्ट)

३. ओम्..सा..हु दामुपाल...रेषभ केल्लु अडको भाइ सउपाल अड भाइ ३

Om...sa..hu..daamupaala...Reshava kelda adako bhaai sahu paala ada bhai 3

(शर्मा/ Sharma, सन् २०१२, पृ. १३)

४. ॐ स् (स्वस्ति) हुल...वसुपाल अडको विर षंभः॥ केल्लु अडको भाइ ॥ सउपाल अडः॥ इत

(खनाल, २०७०, पृ.७६)

यी चार उतारमध्ये पालको उल्लेख सबै अभिलेखमा भएको र समयको उल्लेख चाहिँ एउटामा मात्र गरिएकाले यस अभिलेखको समयका बारेमा अन्योलताको स्थिति सृजित भएको देखिन्छ । सम्बद्ध क्षेत्रमै गएर सबैभन्दा पहिला यस अभिलेखको उतार गर्ने योगी नरहरिनाथ (२०१३) ले यसको मितिबारे उल्लेख गरेका छैनन् । पूर्णप्रकाश, नेपाल यात्री (२०२९) ले चाहिँ शाके १०३ अर्थात् विसं १०३८ को अभिलेख बताएका छन् र बालकृष्ण पोखरेल (२०४३, पृ.१) ले यात्रीको कुरामा सहमति जनाएका छन् । सूर्यमणि अधिकारी (२०५६, पृ.३६) ले यात्रीले उल्लेख गरेको समय सही नभएको दाबी गरेका छन् । माधवप्रसाद पोखरेल (२०५६, पृ.१-१०) ले भाषावैज्ञानिक तथ्यका आधारमा यस अभिलेखलाई बाह्रौं तेह्रौं शताब्दीभन्दा पछिको हुन सक्ने अनुमान गरेका छन् । दिल्लीराज शर्मा (२०१२, पृ.१३) ले पुरातात्विक विशेषताका आधारमा यो अभिलेख एघारौं शताब्दीको भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । मोहनप्रसाद खनाल (२०७०, पृ.७६) ले चाहिँ यसमा मिति र 'दामुपाल'शब्द नरहेको उल्लेख गरेका छन् । उनले अभिलेखमा 'दामुपाल' शब्दको नै उल्लेख नभएकाले 'दुल्लूस्थित सउपालको स्तम्भलेख' शीर्षकमा उक्त अभिलेखको फोटो र मूलपाठ राख्नुका साथै त्यसको उल्लेखसमेत गरेका छन् । उनले यस अभिलेखलाई पृथ्वीमल्लको तामपत्र (शाके १२८०/वि.सं १४१५) कालीन अभिलेख मानेका छन् । यी सबै अभिलेखको समान पक्ष के हो भने पालवंशी राजाको कीर्तिस्मारकका रूपमा यो अभिलेख रहेको छ । यी उतारमध्ये तीनओटा उतारमा सउपाल र दुईओटा उतारमा 'दामुपाल' शब्द प्रयोग गरिएकाले तत्कालीन जुम्लामा पालवंशी राजा थिए भन्ने स्पष्ट हुन्छ । अधिकारी (२०६१, पृ. १३) का अनुसार सूर्यपाल नागराजका समकालीन हुन् र नागराजको समय वि.सं ११५० तिर हो । बन्धु (२०२५, पृ.२१७) ले पनि नागराजको समय बाह्रौं शताब्दीको प्रारम्भिक वर्ष मान्नुपर्ने तर्क दिएका छन् । यस आधारमा हेर्दा सोमपाल नागराजभन्दा पूर्ववर्ती राजा देखिन्छन् र उनको समय ११ औं शताब्दीको उत्तरार्ध वा १२ औं शताब्दीको पूर्वार्ध हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यसैले ऐतिहासिक सन्दर्भका आधारमा भन्दा मोहनप्रसाद खनालले नेपाली भाषाको पहिलो अभिलेख भनी स्विकारेको 'वामु खँड्काको स्तम्भलेख (शाके १०१६/वि.सं ११५१)' भन्दा दामुपाल वा सोमपालको अभिलेख अधिको देखिएकाले उक्त अभिलेख नै नेपाली भाषाको पहिलो अभिलेख ठहर्छ । यो सबै चर्चाबाट स्पष्ट भएको कुरो के हो भने जुम्लामा नागराज राजा हुनुभन्दा भन्दा पहिले पालहरू राजा थिए ।

(ख) कीर्तिस्तम्भ अभिलेखमा उल्लेख भएका क्षेत्रहरू : खारी, जाव र सिन्जा

कीर्तिस्तम्भको १२ औं श्लोकमा प्रयुक्त 'खारी', 'जावेश्वरताम' (जाव+ईश्वरताम) र 'सेंजापुर्याम्' अंशले खारी, जाव र सिन्जा गरी तत्कालीन जुम्ला राज्यका तीनओटा भौगोलिक स्थानको सङ्केत गरेका छन्। यीमध्ये खारी तिब्बती भूमिमा पर्दछ। तिब्बती भाषाविद् टुचीले यस श्लोकको प्रतिलिपि उतार्दा श्लोकको अग्र भागमा 'खारीप्रदेशस्थो' को ठाउँमा 'ख्याति' लेखेर नबुझिएको कुरा सङ्केत गर्न चारओटा तेर्सो धर्का दिएका छन् :

***khyāti* – – – – yo jāv īśvaratām agāt | tena
śrīnāgarājena semjāpuryām sthiti[h] kṛtā || 12 ||**

टुची (सन् १९५६, पृ. ४७) ले गरेको कीर्तिस्तम्भ अभिलेखको १२ औं श्लोकको उतार

अभिलेखमा खारी शब्द नै नपाएकाले टुचीले खारी प्रदेशको चर्चा गरेका छैनन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ तर उनले अभिलेखमा प्रयुक्त अन्य अशुद्ध अंशलाई पनि शुद्ध पारेर उतारेका छन्। यस अर्थमा टुचीलाई संस्कृत भाषाको पनि ज्ञान थियो वा उनले संस्कृतलाई आफूले गरेको उतार देखाएको स्पष्ट हुन्छ। टुचीले संस्कृतका सन्धि भएका शब्दलाई सन्धिविच्छेदसमेत गरेर सहजै अर्थबोध हुने गरी प्रस्तुत गरेका छन्। नरहरिनाथ योगी (२०१२) को उतारमा भने 'खारीप्रदेशस्थो' छ। इतिहास संशोधन मण्डलले लिपिविशेषज्ञको सहयोग लिई कीर्तिस्तम्भको उक्त श्लोक र टुचीको प्रतिलिपिको तुलनात्मक अध्ययन गराई 'खारीप्रदेशस्थो' भएको निष्कर्ष निकालेको छ (पूर्णिमा, २०२२, पूर्णाङ्क ६)। अभिलेखमा प्रयुक्त 'खारी' शब्द सहजै बुझ्न सकिने भए पनि टुचीले उक्त शब्द नबुझनुको कारण उनले तिब्बतमा रहँदा खारी भन्ने नाम नै नसुनेको हुनुपर्छ। यस अभिलेखमा उल्लेख गरिएको खारी प्रदेशलाई तिब्बतमा डारी प्रदेश (Ngari Khorsum/མངའ་རི་ཤོར་ཀུམ་) भनिन्छ र डारी प्रदेशअन्तर्गत पर्ने मुख्य ठाउँ पुराङ, गुगे, राकस ताल, मानसरोवर ताल, कैलास पर्वत हुन्, जस्तै :

स्रोत: (विकिपिडिया, २०२४)

उच्चारण 'प' हुने भएकाले नक्सामा पुराङलाई 'Burang' लेखिएको छ। योगी (२०१२) र जोशी (२०२८) ले उल्लेख गरेअनुसार पनि खारी प्रदेशअन्तर्गत पुराङ, गुगे, राकस ताल, मानसरोवर ताल, कैलास पर्वत पर्दछन्। यो प्रदेश तिब्बतको दक्षिणपश्चिमी क्षेत्रमा पर्दछ भने नेपालको कर्णाली प्रदेश र सुदूर पश्चिम प्रदेशको उत्तरी भेगमा पर्दछ। कर्णाली अञ्चलको यारी, सियारबाट उँभो कर्णाली नदीकै किनारै किनार भएर सोझिँदै गएको मूल बाटोबाट खारीमा पुग्न सकिन्छ (जोशी, २०२८, पृ. २६)। यसो भए तिब्बतको डारीलाई तत्कालीन खस भाषामा किन खारी भनियो? जबाफमा भन्न सकिन्छ – संस्कृतको 'क्षार' शब्दबाट विकसित 'खार' शब्दको अर्थ नुन हो। यसैले खारी भन्नाले नुन पाइने क्षेत्र भन्न बुझिन्छ।

तत्कालीन जुम्ला राज्यमा खारीबाटै नुन आयात गर्ने भएकाले आफ्नो भाषाको संरचना र अर्थको अनुकूल हुने गरी खसभाषीले डारीलाई खारी भनेको हुन सक्छ। तिब्बतीमा चाहिँ डारा (ཏ་ར) शब्दको अर्थ चिसो हावा हुने भएकाले (लामा, २०७१, पृ.९२) ‘डारी’ भनेको चिसो हावा चल्ले प्रदेश भन्ने अर्थ निस्कन्छ। यस प्रदेशका कैलास, मानसरोवरलगायतका क्षेत्रमा अत्यन्तै चिसो हावा चल्ले भएकाले तिब्बतीमा यो नाम उपयुक्त पनि देखिन्छ। यही खारी प्रदेशमा नागराजका पूर्वज, उनी स्वयम् र उनका उत्तराधिकारीले समेत शासन गरेकाले यो प्रदेश तत्कालीन बृहत् जुम्ला राज्यअन्तर्गत पर्दथ्यो। नागराजका पूर्वजहरूले तिब्बतमा शासन गरे पनि यिनीहरू तिब्बती मूलका नभई खसमूलका नै हुन्। तिब्बतमा बौद्ध धर्मविरोधी राजा लाडदर्माको हत्यापछि ठुलो गोलमाल मच्चिएको अवस्थामा कुमाउँ भेकका खसहरूले दक्षिणपश्चिमी तिब्बतमा गएर आफ्नो शक्तिको प्रयोग गरी त्यहाँका राजा भएका थिए (अधिकारी, २०६१, पृ.३५)। यसर्थ खस राजाहरूले शासन गरेकाले नै खस भाषाको अनुकूलन गरी डारीलाई खारी भनिएको स्पष्ट हुन्छ।

कीर्तिस्तम्भ अभिलेखमा जुम्लालाई ‘जाव’, नागराजालाई ‘जावेश्वर’ अनि उनको शासकीय भूमिकालाई समेत सङ्केत गर्न ‘जावेश्वरताम्’ पदको प्रयोग गरिएको छ। रत्नाकर देवकोटा (२०६४, भूमिका खण्ड, पृ. xxiv) ले सिन्जा साम्राज्यलाई विस्तार गर्ने क्रममा नागराजले इन्डोनेसियाको ‘जाबा’ प्रान्तसम्म पुर्याएकाले नागराजलाई ‘जावेश्वर’ भनिएको हो भन्ने तर्क दिएका छन्। वस्तुतः नागराज इन्डोनेसियाको जाबासम्म पुगेको कुनै ऐतिहासिक साक्ष्य प्राप्त नभएकाले र जाबा शब्दमा ‘व’ को नभई ‘ब’को प्रयोग गरिएकाले पनि देवकोटाले गरेको अर्थ उपयुक्त देखिँदैन। जुम्लाका राजा सुदर्शन शाहको ताम्रपत्र (शाके १६६७/वि.सं.१८०२) मा “जावेश्वरदेशे छिनासिमरजस्थाने श्रीशाके १६६७ वैशाखमासे” (खनाल, २०७०, पृ.२०९) अर्थात् ‘जावेश्वरदेश, छिनासिम राजधानीमा शाके १६६७ को वैशाख महिनामा’ भन्ने लेखिएको छ। यहाँ राजा सुदर्शन शाहले जावेश्वरदेश भनेर जाव (जुम्ला) का ईश्वर (राजा नागराज)को देश र आफू उक्त देशको छिनासिम राजधानीमा रहने राजा भनेका हुन्। यसर्थ ‘जाव’ भनेको देवकोटाले भनेझैं इन्डोनेसियाको ‘जाबा’ नभई जुम्लालाई बुझाउने शब्द हो। प्रायशः सभ्यता, राज्य, प्रदेश र अञ्चल जनाउने नाम नदीका आधारमा रहेका हुन्छन्। यसैले तत्कालीन बृहत् जुम्ला राज्य बुझाउने ‘जाव’ शब्द पनि जुम्लामै बग्ने नदी ‘जवा’का आधारमा बनेको देखिन्छ। जाव शब्दको व्युत्पत्ति प्रक्रिया हेर्दा पनि यस तथ्यको पुष्टि हुन्छ।

संस्कृतमा ‘जव’शब्दको अर्थ वेग भन्ने हुन्छ (अमरकोश १।१।६८)। यसमा स्त्रीत्वबोधक टाप् (अष्टाध्यायी, ४।१।४) प्रत्ययको संयोजन भएपछि बन्ने शब्द ‘जवा’ ले वेगवती नदी भन्ने अर्थ दिन्छ। जुम्लाको ‘जवा’ नदी वेगवती भएकाले यो अर्थ मिल्छ पनि। ‘जवा’ शब्दमा ‘तस्येदम्’ (अष्टाध्यायी, ४।३।१.२०) भन्ने सूत्रले ‘त्यसको यो’ भन्ने अर्थमा अण् प्रत्यय र आदिवृद्धि (अष्टाध्यायी, ४।१।४) भई ‘जाव’ शब्द बन्दछ र यसको अर्थ हुन्छ— जवा नदीको प्रस्रवण क्षेत्र। जाव भनेको पैशाची प्राकृत भाषा र त्यसबाट विकसित राजस्थानी भाषामा यस शब्दको प्रयोग भेटिन्छ। पैशाची प्राकृत र त्यसबाट विकसित राजस्थानी भाषामा जाव शब्दले ताल, कुवा आदिको पानीद्वारा सिँचाइ गरिने भूमि भन्ने अर्थ दिन्छ। (राजस्थानी शब्दकोश, २०२४) यसर्थ पैशाची प्राकृत र राजस्थानी भाषाअनुसार सिँचाइद्वारा मात्र अन्नको उब्जनी हुने प्रदेश जाव हो। यो अर्थ पनि जुम्ला प्रदेशका लागि उपयुक्त हुन्छ। अहिले पनि अन्यत्रको जस्तो आकासे पानीको भरमा जुम्लामा धानको उब्जनी हुँदैन, सिँचाइ गर्न मिल्ने जमिनमा मात्र धानको उब्जनी हुन्छ। संसारकै उच्च भूमिमा फल्ने मासी धानको उत्पादन हुने जिल्लाका रूपमा जुम्ला परिचित हुनुमा सिँचाइ सुविधा नै प्रमुख कारक हो। यसर्थ जवा नदीको प्रस्रवण क्षेत्र र सिँचाइद्वारा संसारकै उच्च क्षेत्रमा मासी धान उत्पादन हुने क्षेत्र भएकाले जुम्ला नै जाव हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ।

अभिलेखमा प्रयुक्त अर्को शब्द सेंजा (सिन्जा) हो। भगवान् शिव र जालन्धरी राजाको क्षेत्र भएकाले यसलाई सिन्जा भनिएको हो भन्ने किंवदन्ती सुनिन्छ। ‘शिव’ शब्दमा आएको ‘शि’ र ‘जालन्धरी’ शब्दमा आएको ‘जा’ जोड्दा ‘शिजा’शब्द बन्ने भएकाले यसो भनिएको हुन सक्छ। ‘सिन्जा’मा अनुनासिक ध्वनि (न्) सहितको दन्त्य ‘स’को प्रयोग

गरिएकाले शिजा शब्दबाट सिन्जा बनेको हो भन्न सकिँदैन। बालकृष्ण पोखरेलले सेन राजालाई जितेर आफ्नो शासन कायम गरेको हुँदा ‘सेनजय’ र त्यसबाट रूपान्तरण भई सिन्जा बनेको बताएका छन् (देवकोटा, २०६४, पृ. ३३७)। ‘सेनजय’को अर्थ सेनहरूको जित् भन्ने हुन्छ। सेनलाई जित्ने भन्ने अर्थमा त सेनजित् हुन्छ। सेनजित्बाट सिन्जा बनेको अर्थ युक्तिसङ्गत देखिँदैन। रत्नाकर देवकोटाले नेपाली बृहत् शब्दकोशको सन्दर्भ दिँदै संस्कृतको ‘शिञ्जा’ (अर्थ— बाजाहरू आपसमा ठोकिँदा निस्कने आवाज) शब्दबाट सिन्जा शब्द बनेको बताएका छन्। नेपाली शब्दकोशले शिञ्जा शब्दको व्युत्पत्ति प्रक्रिया उल्लेख नगरेकाले देवकोटाले पनि दिएका छैनन्। संस्कृतमा ‘शिञ्जा’ शब्दको व्युत्पत्ति हेर्दा शिजि (शिजि अव्यक्ते शब्दे’ (पाणिनीय धातुपाठ, धातुक्रमसङ्ख्या १०२७) धातुमा मा ‘अ’ प्रत्यय, नुम>न (अष्टाध्यायी, ७।१।५८) टाप्>आ (अष्टाध्यायी, ४।१।४) प्रत्यय भई शिञ्जा बन्दछ र यसको अर्थ कुनै पनि वस्तुको घर्षणबाट निस्कने अस्पष्ट ध्वनि भन्ने हुन्छ। संरचना (तालव्य ‘श’को प्रयोग भएको) र अर्थ (अस्पष्ट ध्वनि) दुवै नमिल्ने देखिएकाले संस्कृतको शिञ्जाबाट सिन्जा आएको होइन भन्ने स्पष्ट हुन्छ। ‘सिन्जा’ शब्द तिब्बती भाषाको ‘सिङ्जा’(ཤིང་ཇ) बाट आएको देखिन्छ। तिब्बती भाषामा ‘सिङ’ (ཤིང) को अर्थ काठ हुन्छ भने ‘जा’ (ཇ) को अर्थ निर्माणका लागि आवश्यक भन्ने हुन्छ। यसैले ‘सिङ्जा’को समष्टि अर्थ ‘निर्माण कार्यका लागि चाहिने काठ’ भन्ने हुन्छ (लामा, २०७१, पृ. ३१२), (दास, सन्, १९९८, पृ. १२३६)। निर्माण कार्यका लागि उपयुक्त काठ प्राप्त हुने वनस्पति प्रचुर मात्रामा रहेकाले सिन्जाका लागि यो अर्थ उपयुक्त पनि हुन्छ। यसै अर्थका आधारमा प्राचीन कालमा सिन्जा वन/प्राकृतिक सम्पदा र सौन्दर्यले परिपूर्ण भूमिका रूपमा रहेको स्पष्ट भएको छ। तिब्बतीको ‘सिङ्जा’तत्कालीन खसमा सेंजा र आधुनिक खस/नेपालीमा सिन्जा हुनुमा चाहिँ भाषाविशेषमा प्रयोग हुने अनुनासिक ध्वनिको प्रकृति हो। अनुनासिक ध्वनिमध्ये संस्कृतमा ‘ज’, तिब्बतीमा ‘ङ’ र आधुनिक खस/नेपालीमा ‘न/ँ’ को प्रयोग ज्यादा हुनुले यसको पुष्टि हुन्छ। यसर्थ आधुनिक खस/नेपालीको प्रकृतिअनुसार सिन्जा वा सिँजा दुवै शब्दको प्रयोग गर्न सकिन्छ, सिन्जा चाहिँ हुँदैन। सिन्जा उपत्यका भएकाले यो ओरिपोरि रहेका पहाडको फेदीको जमिन हो। सिन्जाका उच्च क्षेत्रलाई बुझाउन चाहिँ तिब्बती भाषाकै अर्को शब्द याचे (ཡ་ཅེ) भेटिन्छ। विदेशी लेखकले ‘याचे’लाई रोमनमा ‘ya-tse’को प्रयोग गरेकाले (टुची, सन् १९५६, पृ. ५४) यसलाई सत्यमोहन जोशी (२०२८, पृ. ३३) र मोहनप्रसाद खनाल (२०७०, पृ. ७, पादटिप्पणी) ले नेपालीमा ‘यात्से’ भनेका छन्, तर तिब्बती भाषामा यसको उच्चारण ‘याचे’ हुन्छ। तिब्बतीको रोमनाइज्ड लिपि ‘tse’ को उच्चारण ‘चे’ हुन्छ। तिब्बती भाषामा ‘याचे’को अर्थ ‘उच्च प्रदेशको भूमि’हुने भएकाले सिन्जा उपत्यकाका उच्च क्षेत्रलाई याचे भनिएको हुन सक्छ। नागराजको राजधानी रहेको ठाउँ पनि सिन्जा उपत्यकाको केही उच्च क्षेत्रमा रहनुले यसको पुष्टि हुन्छ। संस्कृतमा ‘उपत्यकाद्रैरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका’(अमरकोश, २।३।७) अर्थात् ओरिपोरि घेरिएका पहाडका फेदीमा रहेको ठाउँ उपत्यका र पहाडका उच्च क्षेत्र चाहिँ अधित्यका हुनु भनिएको छ। यस अर्थमा पनि नागराजको राजधानी भएको समग्र क्षेत्र सिन्जा हो र उनको दरबार रहेको उच्च क्षेत्र चाहिँ याचे हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ। अहिले पनि जुम्लाका प्रायः घरहरू फेदीभन्दा केही उच्च प्रदेशमा नै अवस्थित छन्। कर्णाली राजमार्ग सञ्चालनमा आएपछि चाहिँ राजमार्गनजिकै घर बनाउन थालिएको देखिन्छ।

(ग) नागराजका उत्तराधिकारीहरू

कीर्तिस्तम्भको पृष्ठभाग (श्लोक सङ्ख्या १३–२४) मा नागराजका उत्तराधिकारीको नाम दिइएको छ। यसमा उल्लेख गरिएअनुसार १. नागराजपछि २. चाप, यसपछि ३. चापिल्ल, ४. क्राशिचल्ल, ५. क्राधिचल्ल, ६. क्राचल्ल, ७. अशोक चल्ल, ८. जितारि मल्ल, ९. आनन्द मल्ल, १०. रिपुमल्ल, ११. सङ्ग्राम मल्ल, १२. आदित्य मल्ल, १३. कल्याण मल्ल, १४. प्रताप मल्ल, १५. पुण्य मुल्ल, १६. पृथ्वी मल्ल नागराजका उत्तराधिकारी राजा हुन्। तिब्बती वंशावलीमा चाहिँ चापको नाम उल्लेख गरिएको छैन र चापिल्ल (bTsan p'yug lde० लाई नागराजका छोरा मानी तिनै चापिल्ल सिन्जाका राजा भए भनिएको छ (टुची, सन् १९५६, पृ. ५४)। यसो हुँदा ‘नागराजद्वारा सिँजा नगरीमा स्थिति बसालियो’भन्ने कीर्तिस्तम्भको

भनाइ र 'नागराजपछिका राजा चापिल्ल सिँजाका राजा भए' तिब्बती वंशावलीमा आएको भनाइ नमिल्ले देखिन्छन् । यी दुई भनाइको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा के चाहिँ भन्न सकिन्छ भने नागराजले खसराज्यलाई एकीकरण गरेर सिँजामा राजधानी स्थापना गरे पनि पूर्ण रूपमा तिब्बत त्याग गरेर सिँजा आउने राजा चाहिँ उनका नाति चापिल्ल हुन् । नागराजको छोरा चाप तिब्बतमा नबसेकाले तिब्बती राजाका रूपमा चाहिँ उनको नाम उल्लेख नगरिएको हुन सक्छ । जुम्ला राज्यका सन्दर्भमा भने कीर्तिस्तम्भको अभिलेख नै प्रामाणिक ठहर्छ ।

कीर्तिस्तम्भको वंशावली हेर्दा नागराजका उत्तराधिकारीहरूले आफ्नो नामको पछि इल्ल, चल्ल र मल्ल राखेकाले तत्कालीन जुम्ला राज्यका राजाहरूले आफ्नो इच्छाअनुसार थर परिवर्तन गर्दै आएको देखिन्छ । पृथ्वी मल्ल (वि.सं १३९५–१४१५) ले लेखाएकाले कीर्तिस्तम्भ अभिलेखमा उनीसम्मको नाम छ । नागराज (११५० तिर) देखि उनका वंशज अन्तिम राजा अभय मल्ल (विसं १४३३–१४४८) सम्मको अवधि भनेको करिब ३०० वर्षको अवधि हो । जुम्ला राज्यको इतिहासमा शक्तिशाली राजाका रूपमा नागराजपछि क्राचल्ल देखिएका छन् । यिनले वि.सं १२२० मा कुमाउँ विजय गरेको इतिहास भेटिन्छ । उनका छोरा अशोकचल्लले गढवालसमेत विजय गरी गोपेश्वर गढवालमा विजयस्तम्भ खडा गरेका थिए (अधिकारी, २०६१, पृ. १७) । यसैले यस विशाल राज्यलाई 'सपादलक्षशिखरी' सवालाख पर्वतशिखरले युक्त साम्राज्य भनिन्थ्यो । तत्कालीन कुमाउँका राजा पुरुषोत्तम सिंहले पनि "प्रख्यातं हि सपादलक्षशिखरिक्षमापालचूडामणिं शिलैः श्रीमदशोकचल्लमपि यो नत्वा विनियं स्वयम्" (सवालाख पर्वतदेशका राजाहरूका मुकुटमणिका रूपमा प्रख्यात श्रीमान् अशोक चल्ललाई विनम्रतापूर्वक आफैले ढोगेर ..) भनी लेखेका छन् (अधिकारी, २०६१, पृ. १) । यस अवधिमा बृहत् जुम्ला राज्य पूर्वमा त्रिशूली, पश्चिममा भारतको सम्पूर्ण उत्तराखण्ड, उत्तरमा तिब्बतको खारी प्रदेश र दक्षिण भारतको गयासम्म फैलिएको थियो (खनाल, २०७०, पृ. २७०–७१) । यस अवधिमा करिब दुई दर्जन जति सामन्त (भुरे टाकुरे राजा) ले जुम्ला राज्यलाई बर्सेनी कर तिर्नुपर्थ्यो । लगभग आधा शताब्दी (वि.सं १३४४–९१) सम्म नेपाल उपत्यका पनि बृहत् जुम्ला राज्यको 'करद' अर्थात् कर तिर्ने राज्यका रूपमा थियो (अधिकारी, २०६१, पृ. १८) । यसै अवधिमा तिब्बतसँग व्यापारव्यवसायका लागि रेसम मार्ग सञ्चालनमा थियो । यसर्थ नागराजका उत्तराधिकारीहरू जावप्रदेश (जुम्ला राज्य) लाई विशाल, समृद्ध र शक्तिशाली राज्य बनाउन समर्थ भए । यसैले यो अवधि जुम्ला राज्यको स्वर्णकाल थियो । यही स्वर्णकालको सन्दर्भ यस अभिलेखले व्यक्त गरेको छ । यस स्वर्णकालपछि बृहत् जुम्ला राज्यको अवस्था कस्तो रह्यो भन्ने जिज्ञासा अवशिष्ट रहने भएकाले अभिलेखले उल्लेख गरेबाहेक जुम्लाको ऐतिहासिक सन्दर्भ यसप्रकार रहेको छ :

पृथ्वी मल्लको शक्तिक्षयसँगै जुम्ला राज्यको विघटनको प्रारम्भ भयो । वि.सं १४२२ तिर ज्ञानचन्द्रको उदयका साथै कुमाउँ गढवाल बृहत् जुम्ला राज्यको नियन्त्रणबाट मुक्त भए । यसै अवधिमा तिब्बतको खारी प्रदेश पनि छयाङ छुव ग्याल्चेन (Chang Chub galtsen) को नेतृत्वमा गरिएको आन्दोलनबाट मुक्त भयो । पृथ्वी मल्लकै पालामा डोटीका सामन्त निरयपालले केन्द्रीय सत्ताविरुद्ध विद्रोह गरी आफूलाई स्वतन्त्र राजा घोषित गरे (अधिकारी, २०६१, ८१) । यसपछि जुम्ला राज्यको राजामा सूर्यमल्ल (विसं १४२४) र यसपछि अभय मल्ल (विसं १४३३–१४४८) अभिषिक्त भए । यस समयमा ठुला ठुला भारदारहरूले केन्द्रलाई नटेरेर सोझै आफैँले शासन गर्न थालिसकेका थिए । यति हुँदाहुँदै पनि जुम्ला राज्यको विघटन भइसकेको थिएन । विसं. १४५० मा मल्लै बम्म राजा भए । उनले जुम्ला राज्यलाई चार भागमा बाँडेर आफ्ना छोराहरूलाई रेखदेख (सल्यान–सुमेरु वर्मा, जाजरकोट– मेदिनी वर्मा, रुकुम– पृथ्वी वर्मा, दुल्लू+दैलेख– संसार वर्मा) को जिम्मा दिए (अधिकारी, २०७०, पृ. ८३) । यसपछि केन्द्र शासन कमजोर हुँदै गयो र सामन्तहरू तत्तत् क्षेत्रका शासक घोषित भए र तत्कालीन बृहत् जुम्ला राज्य बाइसी राज्यमा विभक्त भई ती बाइसमध्येको एउटा राज्य बन्न पुग्यो । बलिराज (वि.सं. १४५५–६१) बाइसी राज्यअन्तर्गत जुम्ला राज्यका शक्तिशाली राजा थिए । नेपालमा खेलिने देउसी र भैलो यहाँका मौलिक संस्कृतिका रूपमा रहेकाले यिनको चलन पौराणिक बलिराजाका समयदेखि भन्दा पनि यिनै बलिराजका पालादेखि चलेको मान्नुपर्छ । यस बाइसी राज्यको अवधिमा अन्य राज्यहरू जुम्ला राज्यको नियन्त्रणबाट बाहिर भए पनि स्वयम् केन्द्र अर्थात्

बाइसी राज्यमध्येको जुम्ला राज्य चाहिँ नेपाल एकीकरणको अवधिसम्म शक्तिशाली भइरह्यो र विसं १८४६ मा मात्र एकीकृत नेपालमा गाभियो । नेपाल एकीकरणका क्रममा जुम्लाका राजाहरूले प्रदर्शन गरेको वीरता देखेका पृथ्वी नारायण शाहले एकीकरणलाई थप सशक्त बनाउन अरू व्यक्तिभन्दा जुम्ला/खसको सहभागिता अपरिहार्य भएको स्विकारेका छन् – “..षसको सबार भन्याको ताजि तुर्कि घोडा हो । षसको सबार गर्या चाँडो होला (दिव्योपदेश, उद्धृत पोखरेल, २०५०, पृ.१५५) । यसबाट जुम्ला राजा र जुम्ला राज्यको प्रभाव स्पष्ट हुन्छ । यसर्थ जुम्ला राज्यलाई शक्तिशाली, समृद्ध र विशाल बनाउनमा नागराज र उनका उत्तराधिकारीको उल्लेख्य योगदान रहेको तथ्य कीर्तिस्तम्भ अभिलेखबाट स्पष्ट हुन्छ ।

कीर्तिस्तम्भ अभिलेखमा प्रयुक्त सांस्कृतिक सन्दर्भ

सैद्धान्तिक आधारमा उल्लेख भएअनुसार बाह्य सन्दर्भअन्तर्गत सांस्कृतिक, साहित्यिक लगायतका सन्दर्भ पर्दछन् । यीमध्ये सांस्कृतिक सन्दर्भअन्तर्गत समाजका भाषा, धर्म, दर्शन आदि विभिन्न क्षेत्रमा हुने गतिविधि समाविष्ट हुन्छन् । कीर्तिस्तम्भ अभिलेखमा रञ्जना लिपिमा ‘ॐ मणिपद्मे हुँ’ र ‘ॐ स्वस्ति’को प्रयोग भएकाले सनातन वैदिक र बौद्ध संस्कृतिको सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको छ । सनातन वैदिक संस्कृतिअनुसार ‘ॐ’संसारको सृष्टि, स्थिति र प्रलयकर्ता ब्रह्मको वाचक हो । यसैले संसारका सृष्टि, स्थिति र प्रलयकर्ता अलौकिक शक्तिसम्पन्न ब्रह्मबाट सबैको कल्याण होस् भन्ने यस पदावलीको अभिप्राय हो । यसै अभिप्रायमा सनातन वैदिक संस्कृतिअन्तर्गतका हरेक शुभकार्यमा गरिने मन्त्रोच्चारणमा बीजमन्त्रका रूपमा ॐ को प्रयोग गरिन्छ । उपनिषद्मा पनि ॐ लाई ब्रह्मको वाचकका रूपमा लिइएको छ । तैत्तिरीयोपनिषद् (१।८) को “ॐ इति ब्रह्म”अर्थात् ‘ॐ नै ब्रह्म हो’भन्ने विचार, माण्डूक्योपनिषद् (१।१-८) को “ॐ इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वम् ॐकार एव । यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदपि ॐकार एव ।....सोऽयमात्माध्यक्षरम् ॐकारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति” अर्थात् ॐ यो अविनाशी ब्रह्मको रूप हो, यो सम्पूर्ण जगत् ॐ कै विस्तार हो, भूत, वर्तमान र भविष्यत् पनि ॐ नै हो यी तीन कालभन्दा माथि जुन तत्त्व छ त्यो पनि ॐ नै हो,.... ब्रह्म र त्यसको वाचकका रूपमा रहेको यो ॐ को अ, उ म् गरी तीन मात्रा छन्, यी तीन मात्रा नै ब्रह्मका तीन पाउ पनि हुन्’ भन्ने विचार र श्रीमद्भगवद्गीता (८।१३) को “ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म” अर्थात् ॐ यो एक अक्षर ब्रह्म हो’ भन्ने भनाइलाई आधार मानी ॐ बाट भाषाको सृष्टि भएको हो भन्ने तथ्यको पुष्टि गरेका छन् । ब्रह्मसूत्र (१।१)को पहिलो सूत्र ‘जन्माद्यस्य यतः’ मा जन्म, स्थिति र प्रलयको कारकका रूपमा ब्रह्मलाई लिइएको छ ब्रह्मसूत्रमा उल्लेख गरिएको ब्रह्मको वाचक भनेको ॐ नै हो । यसर्थ उपनिषद्, श्रीमद्भगवद्गीता र ब्रह्मसूत्रका अनुसार ॐ ब्रह्मको वाचक हो । माण्डूक्योपनिषद्मा उपर्युक्त तीन मात्रा र तिनको समष्टि रूप ॐ गरी ब्रह्मका चार पाउको उल्लेख गरिएको छ । यी चार पाउलाई क्रमशः जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति र तुरीय अवस्थाको सङ्केतक/प्रकाशकका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । माण्डूक्योपनिषद्का अनुसार जाग्रत् अवस्थालाई प्रकाशित गर्ने ॐ को रूपलाई वैश्वानर, स्वप्न अवस्थालाई प्रकाशित गर्ने रूपलाई तैजस, सुषुप्ति अवस्थालाई प्रकाशित गर्ने रूपलाई प्राज्ञ र तुरीय अवस्थालाई द्योतन गर्ने रूपलाई ब्रह्म भनिएको छ । अकार, उकार र मकार तीनओटा ध्वनिले जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्तिलाई सङ्केत गरेका छन् भने समष्टि ॐ ले चाहिँ तुरीय अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ । तुरीय अवस्था ब्रह्मको निर्गुणनिराकार रूप हो भने अन्य तीन अवस्था चाहिँ सगुणसाकार रूप हुन् । यस अभिप्रायमा ॐ का व्यष्टि रूप अकार, उकार र मकार ले ब्रह्मका सगुण रूप ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरलाई सङ्केत गरेका छन् भन्न सकिन्छ । फरक अवस्थामा फरक रूपमा अवस्थित भए पनि समग्रमा ब्रह्म एउटै भएझैं अवस्थाविशेषका कारण अ, उ र म् गरी तीन मात्रामा अभिव्यक्त भए पनि ॐ एउटै हो र यसैबाट सम्पूर्ण भाषिक संसारको सृष्टि भएको हो भन्ने मान्यता माण्डूक्योपनिषद्को हो । ॐ ले ब्रह्मको चित् रूपको प्रतिनिधित्व गर्ने भएकाले यो समग्र ज्ञान, चेतना र भाषाको मूल आधार हो । यो अनाहत नादको प्रतीक हो । अनाहत नाद भनेको स्वयम् उत्पन्न ध्वनि हो । यो भाषाको परा अवस्था हो । यसलाई केवल ब्रह्मको निर्गुणनिराकार रूपले मात्र प्रकाशन गरेको हुन्छ । यसैले यो व्यक्तिविशेषबाट उच्चरित हुने नभई समग्र ब्रह्माण्डमा नित्यनिरन्तर व्याप्त भइरहने समष्टि ध्वनि हो । यही ॐ अर्थात् ब्रह्मका

जगत्को सृष्टि, स्थिति र पालन हुने भएकाले यो शब्द सनातन वैदिक संस्कृतिको बीज मन्त्र बनेको छ र यही मन्त्रबाट नै सबैको स्वस्ति अर्थात् कल्याण हुन्छ भन्ने सनातन वैदिक संस्कृतिको मूल मान्यता हो । कीर्तिस्तम्भ अभिलेखमा प्रयोग भएको 'ॐ स्वस्ति' पदावलीले यही सनातन वैदिक संस्कृतिको सन्दर्भलाई व्यक्त गरेको छ । बौद्ध संस्कृति पनि सनातन वैदिक संस्कृतिबाट प्रभावित संस्कृति भएकाले यस संस्कृतिका केही प्रक्रिया र पद्धति फरक भए पनि संस्कृतिसम्बद्ध आधारभूत वैचारिक अवधारणा सनातन वैदिक संस्कृतिसँग निकै मिल्दाजुल्दा देखिन्छन् । खस राजा, राजपरिवार र भारदारहरू तिब्बतमा गएपछि बौद्ध धर्मममा दीक्षित भए पनि वैदिक सनातन संस्कृतिप्रति उनीहरूको पूर्ण श्रद्धाभाव थियो भन्ने कुरा अभिलेखका प्रारम्भमा राखिएका 'ॐ मणिपद्मे हुम्' र 'ॐ स्वस्ति' अंशबाट स्पष्ट हुन्छ । यसबाट ॐ वैदिक सनातन संस्कृति र बौद्ध संस्कृति दुवैको साझा बीज मन्त्र रहेको तथ्य स्पष्ट भएको छ । 'स्वस्ति'पद सनातन वैदिक संस्कृति र 'मणिपद्मे हुम्' चाहिँ बौद्ध संस्कृतिमा प्रयुक्त हुने पद हुन् । 'मणिपद्मे हुम्' को अर्थ मणिरूप कमलमा स्थित हुँ भन्ने अर्थ हो । 'मणिपद्मे हुम्'को प्रयोग सन्दर्भ र यसको महत्त्वलाई तलको प्रसङ्गले स्पष्ट पारेको छ :

एकादेशमा एउटा राजा थिए । उनका एकमात्र छोरा थिए । राजकुमारालाई कुशल राजा बनाएर राजगद्दी सुम्पने पिता राजाको ठुलो इच्छा थियो । राजकुमार भने जबानीमै जीवनदेखि बिरक्तिर मध्यरातमा घरबाट सत्यको खोजीमा निस्केका थिए । छ वर्षको कठोर साधनापश्चात् राजकुमारबाट भिक्षु बनेका उनलाई बोध भयो कि संसार दुखैदुखले भरिएको एउटा पोखरी हो । एउटा यस्तो पोखरी जहाँ फोहोर हिलोले निकास पाउन्न, अनि सफा पानीको स्रोत हुन्न । मैलो दुर्गन्धित पानी जहाँ सर्पजस्ता विषालु, भ्यागुतो जस्ता अबुझ जीवहरू हुन्छन् । असङ्ख्य कीटपतङ्गहरू एकआपसमा लडिरहेका हुन्छन्, एकले अर्कोलाई डसिरहेका हुन्छन् । त्यस्ता दुःखकष्ट फोहोर हिलामा रहँदै जब आफूभित्र नियाल्न खोज्न थालिन्छ तब एउटा बीज अङ्कुराउँछ फक्रन्छ अनि फुल्छ र निर्मल स्वच्छ सुन्दर अनि अमूल्य कमल भएर प्रस्फुटित हुन्छ । त्यसपछि अनायास वचन निस्कन्छ- 'ॐ मणिपद्मे हुम्' अर्थात् म कमलजस्तै सफा स्वच्छ, सुन्दर र अमूल्य छु । (पाण्डे रञ्जु, २०८१, पृ.१)

यस प्रसङ्गबाट के स्पष्ट भएको छ भने मानिस संसाररूपी हिलोमा जन्मन्छ । यहाँ ऊ काम, क्रोध, लोभ, मोहरूपी जनावरहरूको आक्रमणबाट अत्यन्त पीडित हुन्छ । त्यस हिलोबाट बाहिर निस्कने मार्ग पनि थाहा पाउँदैन । जब उसमा परम वैराग्यको उदय हुन्छ अनि उसमा म त सांसारिक हिलोबाट प्रभावित नहुने कमल पो रहेछु भन्ने बोध हुन्छ । यही अवस्था नै बुद्धत्वप्राप्तिको स्थिति हो । यसैले ॐ मणिपद्मे हुम्' लाई बौद्ध संस्कृतिमा षडक्षरी मूल मन्त्रका रूपमा लिइन्छ । यस षडक्षरी मूल मन्त्रको बारम्बार जप र त्यसका विचारलाई व्यवहारमा उतार्न सक्ने हो भने मानिस सांसारिक दुखबाट मुक्त भई बुद्धत्वको स्थितिमा पुग्दछ भन्ने बौद्ध संस्कृतिको मान्यता हो । यही मान्यता कीर्तिस्तम्भ अभिलेखमा अभिव्यक्त भएको छ । 'ॐ मणिपद्मे हुँ' को तद्भवीकृत रूप चाहिँ 'ॐ माने पेमे हुँ' हो । यसैले कीर्तिस्तम्भ अभिलेखबाट हिन्दू र बौद्ध धर्मबिच भएको धार्मिक सहिष्णुताको सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको छ ।

कीर्तिस्तम्भ अभिलेखमा प्रयुक्त साहित्यिक सन्दर्भ

कीर्तिस्तम्भ अभिलेखमा ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई रस, छन्द, अलङ्कारले सजाई कलात्मक भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएकाले साहित्यिक सन्दर्भको अभिव्यक्तिका दृष्टिले पनि यो अभिलेख महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यस अभिलेखमा तत्कालीन भुरेठाकुरे राजाहरूलाई पराजित गरी एकीकृत जुम्ला राज्य र सिन्जामा राजधानी बनाउन सफल भएका नागराजको वीरताको वर्णन गरिएकाले यो अभिलेख पढ्ने पाठकका मनमा उद्बुद्ध उत्साह स्थायी भाव वीर रसमा अभिव्यक्त हुने भएकाले यसमा वीर रस रहेको स्पष्ट हुन्छ । शब्दालङ्कारान्तर्गत अन्त्यानुप्रास र अर्थालङ्कारमा स्वभावोक्ति र वक्रोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ, जस्तै

आदित्यवंशेऽभवदादिपालः

नृपः सुतोऽस्यामरपालभूपः ।

सुतस्तदीयो जयपालभूपः

तत्सूनुरासीद् विजयादिपालः ॥ (श्लोक १)

अर्थ- आदित्य वंशमा आदिपाल राज भए र यसपछि उनका छोरा अमरपाल राजा भए । उनका छोरा जयपाल राजा भए । त्यपछि तिनका पनि छोरा विजयादिपाल राजा भए । यस श्लोकमा पहिलो र चौथो पङ्क्तिमा 'पाल'शब्द र दोस्रो र तेस्रो पङ्क्तिमा भूप शब्दको प्रयोग भएकाले शब्दालङ्कारअन्तर्गत अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ भने राजाहरूको वंशवृक्षलाई याथार्थिक रूपमा वर्णन गरिएकाले अर्थालङ्कारअन्तर्गत स्वभावोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । शब्दालङ्कारअन्तर्गत अनुप्रास र अर्थालङ्कारअन्तर्गत वक्रोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको श्लोक हो :

अथ खारीप्रदेशस्थो यो जावेश्वरतामगात्

तेन श्रीनागराजेन सेंजापुर्या स्थितिः कृता । (श्लोक १२)

अर्थ – यसपछि खारी प्रदेशका राजा, जो जाव प्रदेशको शासकको भूमिकामा पुगे (राजा बने) । तिनै नागराजले सेंजा (सिन्जा) नगरमा स्थिति (राजधानी) बसाले ।

यस श्लोकमा र, ज, त ध्वनिको असकृत् आवृत्ति भएकाले शब्दालङ्कारअन्तर्गत अनुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ भने नागराज जुम्लाका राजा भए भन्ने सोझो भनाइ प्रस्तुत नगरी उनी राजकीय भूमिकामा प्राप्त भए भन्ने वक्रोक्तिपूर्ण कथन प्रस्तुत गरिएकाले अर्थालङ्कारअन्तर्गत वक्रोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

छन्दका दृष्टिले भन्दा माथिको श्लोक १. मा पहिलो र चौथो पाउमा दुई तगण, एक जगण र दुई गुरु अक्षरको प्रयोग भएकाले इन्द्रवज्रा र दोस्रो र तेस्रो पाउमा जगण, तगण र जगण तथा दुईओटा गुरु अक्षरको प्रयोग भएकाले उपेन्द्र वज्रा छन्दको प्रयोग भएको छ । एउटै श्लोकमा यी दुवै छन्दको मिश्रण भएकाले समग्र श्लोकमा उपजाति छन्दको प्रयोग भएको छ । श्लोकमा १२ मा प्रत्येक पाउमा आठ अक्षर तथा हरेक पाउको छैटौँ अक्षर गुरु, पाँचौँ अक्षर लघु, दोस्रो र चौथो पाउको सातौँ अक्षर लघु तथा पहिलो र तेस्रो पाउको सातौँ अक्षर गुरु भएकाले अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यसरी ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई रस, छन्द, अलङ्कारले सजाई कलात्मक भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएकाले साहित्यिक सन्दर्भको अभिव्यक्तिका दृष्टिले पनि यो अभिलेख महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

निष्कर्ष

महत्त्वपूर्ण विषय (सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक सन्दर्भ)हरू उल्लेख भएका पुराना शिलालेख, ताम्रपत्र, कनकपत्र, चिठी पत्र तथा हस्तलिखित सामग्री प्राचीन अभिलेख हुन् । दैलेख जिल्लाको दुल्लूमा रहेको कीर्तिस्तम्भ शिलाभिलेख पनि महत्त्वपूर्ण विषयहरू उल्लेख भएको शिलालेख हो । यस अभिलेखमा तत्कालीन भुरेटाकुरे राजाहरूलाई पराजित गरी एकीकृत जुम्ला राज्य र सिन्जामा राजधानी बनाउन सफल नागराज, उनीभन्दा अधिका पालराजाहरू र उनीपछिका पृथ्वीमल्ल सम्मका राजाहरूको नामावली दिइएकाले यस अभिलेखमा प्रयुक्त भाषाबाट तत्कालीन बृहत् जुम्ला राज्यको ऐतिहासिक सन्दर्भको अभिव्यक्ति भएको छ भने 'ॐ स्वस्ति'को प्रयोगबाट सनातन वैदिक संस्कृतिअन्तर्गतका हरेक शुभकार्यमा प्रयोग गरिने मन्त्रका अगाडि बीज मन्त्रको रूपमा ॐ को प्रयोग गर्ने चलन र सबैको कल्याण हुनपर्छ भन्ने विचार र 'ॐ मणिपद्मे हुँ' बाट सांसारिक दुःखरूपी हिलोमा जन्मे पनि त्यसबाट पूर्णतः मुक्त रही कमलसदृश बन्ने दृढ सङ्कल्प लिनपर्छ भन्ने बौद्ध संस्कृतिको उदात्त चिन्तनको अभिव्यक्ति भएकाले सांस्कृतिक सन्दर्भका दृष्टिले पनि यो अभिलेख महत्त्वपूर्ण छ । यस अभिलेखमा प्रयुक्त ऐतिहासिक विषयलाई रस, छन्द, अलङ्कारले सुसज्जित बनाई कलात्मक भाषामा रचिएकाले साहित्यिक सन्दर्भका दृष्टिले पनि यो अभिलेख महत्त्वपूर्ण छ । यस अभिलेखमा वीर रस, शब्दालङ्कारअन्तर्गत अनुप्रास अलङ्कार, अर्थालङ्कारअन्तर्गत स्वभावोक्ति र वक्रोक्ति तथा इन्द्रवज्रा र उपेन्द्रवज्राको मिश्रित रूप उपजाति तथा अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग भएको छ । यसर्थ कीर्तिस्तम्भ शिलालेख ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र साहित्यिक सन्दर्भको अभिव्यक्तिका दृष्टिले निकै महत्त्वपूर्ण छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, सूर्यमणि (२०६१), *खस साम्राज्यको इतिहास*, भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- अमरसिंह (२०६१), *अमरकोश*, व्याख्या.कुलचन्द्र गौतम, नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- अष्टाध्यायी सूत्रपाठ (२०६०), व्याख्या. ईश्वरचन्द्र, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।
- खनाल, मोहनप्रसाद (२०७०), *नेपाली भाषाका हजार वर्ष*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- चालिसे, विदुर (२०७४), *अभिलेखीय नेपाली व्याकरणको इतिहास*, माधवप्रसाद पोखरेल, सम्पा. *जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास* : भाषा, व्याकरण र अभिलेख, कमल प्रकाशन, पृ.३०७-५४९ ।
- चौलागाईं, माधव (२०७०), *सपादलक्षकर्णाली*, खस भूमि केन्द्र ।
- जोशी, सत्यमोहन (२०२८, पुनः प्रकाशन २०७८), *कर्णाली लोक संस्कृति -१* इतिहास, हिमाल किताब
- तिमल्सिना, यमनाथ (२०७४), *नेपाली अभिलेखीय शब्दकोश*, माधवप्रसाद पोखरेल, सम्पा. *जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास* : भाषा, व्याकरण र अभिलेख, कमल प्रकाशन, पृ. ५५३- ८९७
- देवकोटा, रत्नाकर (२०६४), *बृहत् जुम्ला राज्यको ऐतिहासिक विवेचना*, कुमार खड्ग प्राइभेट स्टडिज ।
- पाण्डे, रञ्जु, (२०८१), *साहित्य पोस्ट*/<https://sahityapost.com/aakhyan/short-story-aakhyan/153759/>
- पूर्णमा (२०२२) पूर्णाङ्क ६, इतिहास संशोधन मण्डल
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०५०), *पाँच सय वर्ष*, तेस्रो सं., साझा प्रकाशन ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५६), *दामुपालका शिलालेखको कालनिर्धारण*, प्रज्ञा. १०., १-१९ ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५२), *नेपाली भाषाको उत्पत्ति*, पाँचौ सं.,साझा प्रकाशन ।
- यात्री, पूर्णप्रकाश नेपाल (२०३९), *राजा गगनिराजको यात्रा*, नेसनल रिसर्च एसोसिएट्स ।
- योगी नरहरिनाथ (२०१३), *इतिहास प्रकाश भाग- ५*, इतिहास प्रकाश सङ्घ ।
- लामा, कन्जोक (२०१३), *हुम्ली भोटेलामा-नेपाली शब्दसङ्ग्रह*, नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- विकिपिडिया (२०२४)/ <https://www.greattibettour.com/ngari-travel-tips/ngari-map.html>
- सुवेदी, राजाराम, (२०५४), *कर्णाली प्रदेशको मध्यकालीन इतिहास*, साझा प्रकाशन ।

Crystal David (2003), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell Publishing Ltd.

Das, Chandr (1998), *Tibetan–English Dictionary (Reprint)*, Book Faith.

Francke, A.H. (1972), *Antiquities of Indian Tibet (Reprint)*, Chand & Co.

Haliday, M.A.K. and HASan Ruqaiya (1991), *Language, context and tex: aspects of language in a social-semiotic perspective*. second Ed. Oxford University Press .

Nida, Eugene A.(1949), *Morphology: The Descriptive Analysis of Words*, 2nd ed., The University of Michigan Press.

Richards, Jack C., and others (1999), *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*, Longman .

Sharma, Dilliraj (2012), *Heritage of western Nepal : Art and Architecture* , Center for Nepal And Asian Studies, TU.

Tucci, Giuseppe (1056) *Preliminary Report on two scientific Explorations in Nepal*, M. E. O.